

ҚАЗАҚТЫҢ
АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ

ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI

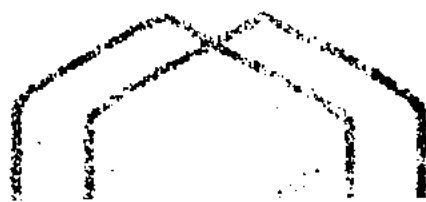
THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

«Мәдени мұра»
мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша шығарылып отыр

Алматы
«Жеті жарғы»
2006

«Мәдени мұра»
мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі
қоғамдық кеңестің құрамы

Құл-Мұхаммед Мұхтар, *төраға*
Досжан Ардақ, *төрағаның орынбасары*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов Сауытбек
Аяған Бүркіт
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әйтімова Бірғаным
Әлімбай Нұрсан
Әуезов Мұрат
Базылхан Нәпіл
Байпақов Карл
Биекенов Кеңес
Ертісбаев Ермұхамет
Кенжеғозин Марат
Қасқабасов Сейіт
Қойгелдиев Мәмбет
Нысанбаев Әбдімәлік
Өмірбеков Байтұрсын
Салғара Қойшығара
Сариева Рысты
Сейдімбек Ақселеу
Сұлтанов Қуаныш
Таймағамбетов Жәкен
Тұяқбаева Баян
Хұсайынов Көбей

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ
ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI
THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

ҚҰЖАТТАР, ДЕРЕКТЕР МАТЕРИАЛЫ, ДОКУМЕНТЫ
ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР И ИССЛЕДОВАНИЯ
ОН ТОМДЫҚ В ДЕСЯТИ ТОМАХ

VII ТОМ

Бас редакторы және «Бағдарлама» жетекшісі
Ұлттық Ғылым академиясының академигі Зиманов С.З.

Том жетекшісі Зиманов С.З.
Әзірлеушілер: Зиманов С.З., Хайдаров Б.К.,
Қуандықов Б.Ж., Дауталиев Қ.Н.

Редакция алқасы:
Зиманов С.З., заң ғылымдарының докторы;
Әбішев К.А., заң ғылымдарының кандидаты;
Құл-Мұхаммед М.А., заң ғылымдарының докторы;
Мәми Қ.А., заң ғылымдарының докторы,
Мұхамеджанов Б.Ә., заң ғылымдарының кандидаты;
Нәрікбаев М.С., заң ғылымдарының докторы;
Сапарғалиев Ғ.С., заң ғылымдарының докторы,
Сафинов Қ.Б., заң ғылымдарының докторы

Главный редактор, руководитель «Программы»
академик Национальной академии наук Республики Казахстан
С.З. Зиманов

Руководитель тома С.З. Зиманов
Подготовили: С.З. Зиманов, Б.К. Хайдаров,
Б.Ж. Куандыков, К.Н. Дауталиев

Редакционная коллегия:
Зиманов С.З., доктор юридических наук;
Абишев К.А., кандидат юридических наук;
Кул-Мухаммед М.А., доктор юридических наук;
Мами К.А., доктор юридических наук,
Мухамеджанов Б.А., кандидат юридических наук;
Нарикбаев М.С., доктор юридических наук;
Сапарғалиев Ғ.С., доктор юридических наук,
Сафинов К.Б., доктор юридических наук

**«ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ» ЗАҢ КОМПАНИЯСЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ КОМПАНИЯ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ»**

Қ 17 Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер=Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі: С. З. Зиманов. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. — Алматы: Жеті жарғы, 2006. («Интеллектуал—Парасат» заң компаниясы). 7-том. — 2006. — 604 бет.
ISBN 9965-11-240-1

Бұл томда тарихи көркем әдебиеттегі қазақ елінің әділсоты мен билер образы, ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың алғашқы кезеңіндегі орыс әдебиетіндегі қазақтың отбасылық әдет-ғұрып құқығы жайлы мағлұматтар сөз болады.

Көптомдық еңбек дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер соты мен билер образын, қазақтың отбасылық әдет-ғұрып құқығын зерттеуші ғалымдарға, мұғалімдерге, жоғары және орта оқу орындарының студенттеріне және қазақ тарихын сүйіп оқитын көпшілікке арналған.

Қ $\frac{1203020000-041}{419(05)-2006}$ 13—2006

ББК 67.400

ISBN 9965-11-240-1 (Т. 7)
ISBN 9965-11-141-3

- © «Жеті жарғы» ЖШС, 2006
- © Авторлар ұжымы, 2006
- © Зиманов С.З., Хайдаров Б. К.,
Қуандықов Б.Ж., Дауталиев Қ.Н.,
құраст., 2006
- © Көркемдік безендірілуі, «Баур плюс» ЖШС, 2006

АЛҒЫ СӨЗ

«Қазақтың әділсоты» дегенде шын мәнінде әділдіктің символы болған «Билер соты» көз алдымызға елестейді. Ол халықтың санасы мен аузында әділдіктің бейнесі саналды, мәдени құндылығы мен өнегелі бағдарына айналды. Ол көшпелі қазақ қоғамы мемлекеттілігінің барлық кезеңінде тек тарихи аңыз ретінде болған жоқ, сонымен қатар ХІХ ғасыр басы мен ХХ ғасырдың басына дейін өмір өрісінің, шындығының бір бөлігі болды, яғни әділ билердің сирек өкілдері өмір сүрді.

Би әділсотының өміршеңдігінің, ғасырлар бойы сақталуының құпиясы мынада:

Біріншіден ол өз тамырын халықтың табиғи тарихынан алады, өз идеологиясында жалпыадамзаттық арман мен қоғамның талабын көрсетті.

Екіншіден, билер әділсотының атасы болып табылатын көшпелі қазақ қоғамы талай күйзелістерді бастан кешіргеніне қарамастан, өз негізін өркениет ғасырының басына дейін сақтап қалды. ХІХ және ХХ ғасырлар аралығында Қазақстан халқы әлі де билер әділсотын аңсап өмір сүрді, ал олардың зиялы өкілдері — қоғам қайраткерлері оның мемлекеттік жүйеге енгізуге лайық үлгісін назардан тыс қалдырмады.

«Қазақтың ата заңдарының» осы томы билер соты — «қазақ әділсоты» тақырыбын көтерген қазақтың тарихи көркем әдебиеті туындыларын қамтиды, жазушылар мен ақындар өз еңбектерінде әділеттілікке негізделген үкім үлгілері ретінде билер мен билер әділсоты образын ашуға тырысты. Ортағасырлық кезеңде орын алған түрлі даулы жағдайларда оларды шешу үшін әділеттіліктің өнегелі принциптері күші қажет болды. Сондықтан да авторлар билер мен билер әділсоты беделіне арқа сүйеді. Дегенмен мұның бәрі түрлі уақытта көп жағдайда, ең алдымен қоғам мен мемлекеттің билеуші өкілдерінің мүдделері мен талаптарына байланысты әр түрлі көрініс тапты.

Қазақстанда ұлттық көркем әдебиет салмақты нысаны мен үлгісі жағынан жас, негізінен жаңа өркениет заманында, кеңес жүйесі жылдарында дамыды. Әрине, оған Кеңес үкіметінің Ортаазиялық ұлттық өңірлерде оның ішінде Қазақстанда жүргізген империялық сипаттағы саясаты мейлінше әсер етті. Осы өңірдегі халықтарды тарихы артта қалған патриархалды немесе патриархалды феодалды дәуірден әлі ілгері дамымаған надандар деп санады. Оның үстіне олардың тарихы мен өмірі таптық күрес контекстінде зерттелді. Халықтың шынайы тарихын мәдени және рухани

құндылықтарын зерттеу «өткен, ескі өмірді аңсау», болмаса «ұлтшылдық сарын» деп бағаланды. Мұндай тақырыпты күн тәртібіне қойған авторлар «ұлтшыл» деген айыппен бетпе-бет келді, олардың қызметі «ұлттық ерекшеліктерді» дәріптеу ретінде сипатталды. Осындай қатаң әрі бақылаудағы идеялық және партиялық бағыт қазақ көркем әдебиетіне әсерін тигізді. Қазақ құқығы «жарғы», қоғамның байлары мен ауқатты топтары арасынан шыққан билер, билер басқарған соттар жайлы сөз қозғау тек белгілі идеологиялық шеңберде мүмкін еді.

Тарихи тақырыпты көтерген ұлттық көркем әдебиетке жасалған осындай шектеулерге қарамастан олар ақиқат пен әділдік жеңісін көрсету қажеттілігі туындағанда «халықтың» әсіресе билер мен билер соттары образын ашып бере алды. Әрине, мұның бәрі көмескі, астарлы негізде жүзеге асты. Дегенмен, бұл да жетістік ретінде танылды. Кеңестік уақытта 1917 — 1990 жылдар аралығында жарияланған көркем әдебиеттегі билер образы мен билер соты көрінісі осындай ерекшеліктерге ие.

Кеңес Одағы тарап, XX ғасырдың 90 жылдары басында Қазақстан тәуелсіздік алған соң жағдай түбегейлі өзгерді. Тарихи тақырыпты көтерген көркем әдебиеттің түрлі жанры — романдар, повестер, драматургия, поэмалар, новеллалар мен қолданбалы өнер туындыларында Дала өлкесі тарихында тәртіп пен заңдылықтың «Алтын ғасырын» қалыптастырған билер образы мен билер әділсотын суреттеу тарихи шындыққа сәйкес келетін шынайы және барабар үлгіде көрініс тапты. Бұл «Көптомдықтың» осы томына енгізілген материалдарда айқын байқалады.

Томның үшінші бөлігі көшпелі қазақ қоғамындағы отбасы мен неке, әйелдер жағдайы жайлы әдет-ғұрыптық және нормативтік-құқықтық материалдарды қамтиды. Өмір өрісіндегі басқа нормаларға қарағанда олар әлдеқайда баяу өзгерді, мыңдаған жылдарға созылған көшпелі елдің консервативтік қасиеттерімен бірге дала еркіндігінде сақтады.

Әйелдер мәртебесінде руға бөлінген көшпелілер тұрмысы пен дүниетаным образдары, еңбекті дәстүрлі бөлу, отбасы мен отбасыдан тыс жердегі міндеттемелер мен жауапкершіліктер, олардың бостандыққа анағұрлым бейімділігі, қауым мен қоғам мүшелері туралы көзқарасы көрініс тапты. Қысқаша айтсақ: көшпелі қазақтардың шағын әлемі мен үлкен әлемі, яғни олардың материалдық-рухани тарихы, мәдени даму деңгейі көп жағдайда қоғамда әйел мәртебесін анықтап берді.

Көптеген әділ бақылаушылар әсіресе Орта Азияның туысқан түркі халықтары тұрмысы мен әдет-ғұрпын, тарихын салыстырмалы түрде ұзақ жылдар зерттеген шығыстанушы ғалымдар, қазақ даласында көшпелілердің әйелдері мен қыздары шаруашылық істері мен қоғамның өзге салаларына белсенді түрде еркін араласады деп атап көрсетті. Қазақ әйелдері көптеген көрші шығыс елдеріндегі «қысымдықты», әйелдер үшін белгіленген «дарашылықты» білмейді, «көшпелілерде (қазақтарда) әйелдер ұдайы және барлық жерде көрсең Азия халықтарына қарағанда әлдеқайда тәуелсіз, әрі зор құрметке ие». Олар сонымен қатар «сән салтанат құралы ретінде киіз тоқу мен

алтынмен әшекейлеу ісінде барлық өзге азиат әйелдерін артта қалдырады» деп жазды¹.

Әдет-ғұрыптық нормаға сәйкес қыз 12 жасында, ұл 15 жасында балиғатқа жетеді. Сол ғасырда көшпелі қазақтардың орта жасы 40—45 жас болғанын ескеруге тиіспіз. Осы аталған жастан бастап олар қажеттілік туындаса сарбаздар қатарына да қосыла алады. «Он бес жаста қыз — ұлан, он үш жаста ұл — ұлан» деген норма осыны байқатады. Көшпелі қазақ қоғамында ежелгі түркілер Томирисі (массагет өкілі) және Зарина (сақ өкілі) падишалары жайлы аңыздар көп тараған еді. Осындай және осыған ұқсас әйелдер жөнінде қазақтарда «Ақылды әйел ел билер» деген мәтел бар.

Қазақ отбасында әйел мәртебесі сан қырлы. Ол отбасын сақтау, онда отағасы беделін жоғары ұстау, үлкен отбасы иелеріне, үлкендерге, туысқандарға құрметпен қарауға жол ашатын этиканың барлық нормаларын сақтауы тиіс еді, әрі сақтады.

Сонымен қатар отбасы ошағында әйелдердің ерекше рөлі мойындалды. «Жаман еркекті жақсы әйел есіктен басын төрге сүйрейді», «Әйел — алтын басты қор ете алатын күш, бақа басты еркекті зор ете алатын күш» секілді мәтелдер көп жайтты аңғартады. «Отбасының бірлігі, тыныштығы ұрпақ — тазалығы» — әйел парызының құрамдас бөлігі еді.

Қыз ата-анасының билігін мойындай отырып отбасында анағұрлым еркін тәрбие алды. Ата-ана қызына жат-жұрттық деп қарап, өмірлік серігін тапқанша алақанында ұстады. Даланың мызғымас Заңына сәйкес ол туысқандық байланысы жеті атадан асып түсетін өзге рудың азаматына күйеуге шығуға тиіс еді. «Қызды қияға, ұлды ұяға қондыру» ата-ана міндеті есептелді.

Ата-ана шешімі бойынша, кей жағдайларда көшпелі қоғам, ру ұжымы еркіне байланысты қызды құрал есебінде пайдалану тәртібінде орын алды: туысқандық байланыс орнату үшін, жауласушы тараптармен келісімге келу белгісі ретінде билеушілер гареміне берілді. Әдет-ғұрып құқығында «Судың түбін шым бекітеді, даудың түбін қыз бекітеді» деген мәтел қазақтардың отбасылық әдет-ғұрып құқығы жөніндегі материалдарда қазақ қоғамында кең тараған «әмеңгерлік» деп аталатын заңды күші бар ереже болды. Бұндай әдет «Ағасы өлсе, жеңге мирас» деген нормамен бекітілді. Оның мәнісі: ері немесе жігіті өлсе, оның әйелі немесе атастырылған қыз оның жақын туысқанына тұрмысқа шығуға міндетті, бұл жерде өзіне үміткерлер кезегі сақталады. Мұндай жағдайда жесірдің немесе атастырылған қыздың жария келісімі талап етілмейді. Дегенмен олардың пікірі де назарға алынады.

Дала өлкесінде қазақтың отбасылық әдет-ғұрып құқығы тұтасымен зайырлы әрі азаматтық сипатта болды. Оған діни (мұсылмандық) ерекшеліктер мен діни әдет-ғұрыптар ықпалы тіпті болған жоқ немесе өте аз болды. Хандар мен сұлтандар сарайында ғана олармен аталас, тығыз байланысқа ие далалық ірі ақсүйектер ортасында діннің ықпалын байқауға болатын еді. Осындай жағдай

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. Алматы. 1998 жылы «Хант» баспасынан жарық көрген қайта басылымынан алынды. 45-бет.

XIX ғасырдың ортасына дейін сақталды. Осы томға енгізілген жазба орыс материалдарында көрініс тапқан отбасы мен отбасынан тыс жерде қазақ әйелін, оның ата-ана үйіндегі, ері жанындағы, қауымаралық және рулық қарым-қатынастағы рөлін түрлі жағынан сипаттау, суреттеу — авторлардың біліктілігі мен ұстанымына байланысты айырмашылыққа ие. Осы жағдайларды оқушылардың еске алғаны жөн.

ҚР ҰҒА-ның академигі
ЗИМАНОВ С.З.

Предисловие

«Казахское правосудие», под которым всегда понимались суды биев, являлось олицетворением справедливости, вернее символом справедливости. Оно, часто именуемое «правосудием биев», воспевалось и превозносилось в устах народа, по сути, стало культурной ценностью и нравственной ориентацией народа. Оно на всем этапе государственности кочевого общества казахов не только стало исторической легендой, но и было отчасти реальностью в XIX и начале XX веков.

Тайна долговечности бийского правосудия состояла в том, что, во-первых, оно уходило корнями в естественную историю народа и в своей идеологии выражало общечеловеческие мечты и стремления общежития. Во-вторых, имело значение и то, что, несмотря на эпохи и потрясения, кочевое общество Казахов, являвшееся родиной бийского правосудия, сохранилось в основных чертах до начала века цивилизации. Люди и население Казахстана на рубеже XIX и XX веков еще жили мечтой о правосудии биев, а их интеллигентные представители — общественные деятели не расставались с его моделями, достойными для внедрения в государственную систему.

В настоящий том «Қазақтың ата заңдары» — «Древний мир права казахов» вошли страницы и повествования из казахской исторической художественной литературы, относящиеся к «казахскому правосудию» — судам биев. Писатели и поэты, как правило, в своих произведениях прибегали к образу биев и бийского правосудия как образцы вердикта, основанного на справедливости. Там, где в разных конфликтных ситуациях, разыгравшихся в средневековую эпоху, нужна была сила нравственной нормы-принципа справедливости в их разрешении, авторы часто прибегали к авторитетам биев и бийского правосудия. Но это рисовалось и выводилось по-разному в разное время, во многом в зависимости от характера, запросов и требований, которые предъявлялись со стороны, в первую очередь, правящей властной верхушки общества и государства.

Национальная художественная литература в полновесных формах и форматах в Казахстане молода и получила развитие в основном в годы советской системы. Государственная идеология Советской власти в области национальных отношений, а точнее по отношению к среднеазиатским национальным регионам — автономным республикам, в том числе и к Казахстану была проимперской. Досоветская история народов этого региона объявлялась патриархальной или патриархально-феодальной, отсталой с вытекающими отсюда последствиями. Она изучалась преимущественно в контексте классовой борьбы между бо-

гатыми и бедными, между эксплуататорами-угнетающими и эксплуатируемыми угнетенными. Всякая попытка составить реальную историю народа с акцентом на отдельные ценности в ней — материально-культурные и духовные — рассматривались как «увлечение прошлым» в ущерб явлениям советской действительности, и часто оценивались как восхваление «национально-особенного» с припиской авторам «национализма». При такой идейной и партийной установке, жесткой и подконтрольной, говорить и писать о казахском праве «жаргы», тем более о судах, возглавляемых биями, вышедшими в массе из среды богатых, зажиточных слоев населения, можно было только в определенных идеологических рамках с выпячиванием отрицательного, «антинародного» в них. При всех этих ограничениях, наложенных на национальную художественную литературу по исторической тематике, все же, однако, удавалось в них втиснуть «народные» образы, особенно биев и судов, творимых ими, там и где было необходимо насыщение повествования картиной победы правды и справедливости в многосложных отношениях. Все это, разумеется, выходило тускло, бегло и неадекватно тому, что на деле было. Но и такое считалось достижением. Таковы особенности образов и описаний бийских судов в художественной литературе, опубликованной в советское время — с 1917 по 1990 годы.

Положение круто изменилось после распада Союза ССР и приобретения Казахстаном государственной независимости — с начала 90-х годов XX века. В художественной литературе разного жанра по исторической тематике — романы, повести, драматургия, поэмы, новеллы и в произведениях прикладного искусства образы и описания биев и правосудия биев, составивших «Золотой век» порядка и законности в истории Степного края, стали находить реальное и адекватное воплощение, соответствующее исторической правде. Это наглядно представлено в материалах, включенных в настоящий том «Многотомника».

Третью часть тома составляют обычно-регулятивные и нормативно-правовые материалы о положении женщины, семье и браке в обществе казахских кочевников. Нормы эти, в большей части успевшие стать обычно-поведенческими, естественными, поэтому и являются более консервативными, чем нормы, относящиеся к другим сферам общественных отношений. Их обновление проходило крайне медленно, так же как и сам кочевой образ жизни населения казахов, затянулось на тысячелетие.

На положении и статусе женщины, так или иначе, отразились образы быта и мирозерцания, традиционное разделение труда, обязанности и ответственности в семье и вне семьи у казахских кочевников, более приверженных к свободе, их представления о воспроизводстве человеческого рода и сообщества, сохранившего родоплеменное разделение населения. Если говорить сжато: как микромир, так и макромир казахских кочевников, т.е. их материально-духовная история и уровни культурного развития, особенные в них, во многом определяли статусное положение женщины в обществе. Многие беспристрастные наблюдатели, особенно из среды ученых-востоковедов, много лет проводивших сравнительное изучение быта, нравов и истории близких и родственных тюркских народов Средней Азии, отмечали, как, например, профессор В.В. Григорьев, о

том, что в казахской степи жены и дочери кочевников более свободны, активно участвуют в хозяйстве и в других сферах жизни. Они не знают «затворничества в Степи, установленные для женщин», и что «положение женщин у кочевников (казахов) всюду и всегда было несравненно независимее и почетнее, чем у соседних народов Азии». Далее он отмечал, что «киргизки (казашки) едва ли не превосходят всех других азиаток в умении валять кошмы и вышивать золотом — деле уже не первых потребностей, а роскоши»¹.

По обычно-правовым нормам девушка достигает совершеннолетия в 12 лет, а юноши — в 15 лет. Надо при этом иметь в виду, что средний возраст казахских кочевников составлял в те века около 40—45 лет. Почти с указанного возраста они могут, если было необходимо, вступать в ряды воинов. Существовала норма: «Он бес жаста қыз — ұлан, он үш жаста ұл — ұлан» — «В пятнадцать лет девушка становится воином, а юноша — в тринадцать лет». В обществе казахских кочевников имела распространение легенда-быль о царицах древних турков Томирисе (из Массагетов) и Зарине (из Саков). О таких и подобных женщинах у казахов существовала установка-поговорка: «Ақылды әйел ел билер» — «Умные женщины могут править и страной».

Статус женщины в казахской семье был многоплановен. Она обязана была соблюдать и соблюдала все нормы этики, ведущие к сохранению семьи и укреплению в ней позиции мужа и уважительного отношения к старшим, к родственникам и однородцам главы семьи. Вместе с тем признавалась особая роль женщины в семейном очаге. Это относится в первую очередь об ее заботе о муже. В силе были поговорки-трактовки: «Жаман еркекті жақсы әйел есіктен басын төрге сүйрейді» — «Умная женщина все делает для того, чтобы возвысить даже неполноценного мужа»; «Әйел — алтын басты қор ете алатын күш, бақа басты еркекті зор ете алатын күш» — «Женщина — это сила, способная превратить в мученика даже златоголового мужа, а также и сила, способная представить пустоголового мужа златоголовым». На ней лежала обязанность: «Отбасының бірлігі, тыныштығы — ұрпақ тазалығы» — «Обеспечения в семье согласия, мира и воспитания детей».

Девушка в семье воспитывалась, несмотря на силу родительской власти над нею, более свободно с оттенком невыраженного родительского чувства будущей разлуки с нею. По непреложному Степному закону она должна была выйти замуж за мужчину из другого рода или из другой ветви рода, не имеющей родственной связи не менее в семи поколениях. Это выразилось в норме, устанавливающей обязанность родителей: «Қызды — қияға, ұлды — ұяға қондыру» — «Девушку отдавать замуж в даль, а сына женить под боком». По воле родителей, в отдельных случаях и по воле кочевой общины — родового коллектива, девушка могла быть просватана и нередко отдана на услужение другому сообществу по разным обстоятельствам: для установления родственных уз, в знак примирения с враждующими сторонами, в гареме повелителей. В юридических обычаях была

---

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. Переиздано: Алматы: Хант, 1998. Цитируется по переизданию. С. 45.

установка: «Судың түбін шым бекітеді, даудың түбін қыз бекітеді» — «Запрудить воду можно дернами, а конфликты — девушкой».

В материалах о семейном обычном праве казахов содержатся сведения об одном распространенном в казахском обществе правиле, имеющем законную силу, под названием «әменгерлік» — «амангерство». Оно выражено в краткой форме: «Ағасы өлсе, жеңге мирас» — «Если умрет старший брат, то сноху наследует младший брат». Это правило толковалось всегда расширительно. Суть этой обычно-правовой установки состояла в том, что после смерти мужа или жениха его жена или просватанная девушка, считавшиеся как бы принадлежностью большой семьи мужчины, должны были выйти замуж за его родственника, соблюдая следующую очередность претендентов на нее: за его брата (младшего или старшего), внука или даже правнука, в их отсутствие — за человека по его отцовской боковой линии. В этих случаях не требовалось открытое согласие вдовы или просватанной девушки, но в то же время принималось во внимание их чувственное отношение, не имевшее обязательной силы.

Казахское семейное обычное право в Степном крае было сугубо светским, гражданским. Влияние на него религиозных (мусульманских) правил и обрядов почти не было или было крайне минимальным. Оно в определенной мере сказывалось лишь при дворах ханов и султанов, и в среде тесно связанных с ними в основном, осевшей крупной степной знати. Это, однако, как сообщают источники, вызывало у казахских кочевников легкую усмешку и неприятие. Такое положение сохранилось до середины XIX века.

Сюжеты и описания различных сторон казахской женщины в семье и вне семьи, об ее месте и роли в родительском доме и в среде династии мужа, в межобщинных и межродовых отношениях, обрисованные в русских письменных материалах, резко отличаются по уровню и степени, по наблюдательности и проникновенности их авторов. Это должно быть учтено при анализе этих источников.

*С.З. ЗИМАНОВ,
академик НАН РК*

ÖNSÖZ

Anlamında bi'lerin muhakemesini ifade eden «Kazak adliyesi», adaletin canlaştırılan timsali, daha doğrusu adaletin sembolüydü. Sık sık olarak «bi adliyesi» denilen kazak hakkaniyesi halk ağzında terennüm edilerek göklere çıkarılmıştı ve aslına bakılırsa halkın kültürel değerine dönüp ahlaki yönelimi olmuştur. Bu adliye göçmen toplumun devletliğinin tüm aşamalarında sadece tarihi efsanelere karışmış bir devir değil XIX asır iler XX asırın başı arasında olan bir gerçektir.

Bi hakkaniyetinin asırlarca süren sırnın birkaç nedenleri var. Birincisi, bi adliyesi kendi köklerini halkın tabii olan tarihine atmış ve ideolojisinde umumi insaniyet hayaliyle toplumun arzusunu ifade ediyordu. İkincisi, bi adliyesinin vatanı olan kazakların göçmen toplumu baştan geçirmiş devir ve sarsıntılara rağmen kendisini esas nitelikte uygarlık çağın başına kadar saklamış bulunuyordu ve bu çok önemliydi. XIX. ile XX. asırlar arasında Kazakistan halkı, genellikle burada yaşayanlar hala bi hakkaniyeti hayalinde yaşıyordu, onların aydın temsilcileri — devlet adamları devleti sisteme tatbik mevkiine koymaya şayan olan modelleriyle uzun zaman içinde ayrılmıyordu.

«Kazaktın ata zandarı» — «Eski kazak hukuk dünyası» denilen çok ciltli eserin işbu cildine «kazak hakkaniyeti» olan bi muhakemesine ait kazak tarihi edebiyatında geçmiş sayfalarla hikaye nakliyesi girmiştir. Kaide olarak kazak yazarları ile şairleri kendi eserlerinde bi ve bi adliyesi suretine gelince bunları adalet esasında çıkarılmış hükmün örneği gibi ifade ediyorlardı. Orta asır devrinde değişik yerde meydana gelen herhangi bir ihtilafli durumlarda bu anlaşmazlıkları halletmek ahlak normların kuvveti olan adalet ilkeleri gerekli olduğunda yazarlar sıkı halde bi'lerin ve bi hakkaniyetin otoritelerine başvuruyorlardı. Fakat bunların hayalde canlanması her değişik zamanda çeşitli yollarla yapılıyordu ve uygulanmasında çoğu halde ve ilk önce toplum ve devletin en üst hükümet idaresi tarafından gelen talep ve isteklerin vasfına bağlıydı.

Kazakistan'da milli edebiyat, sanatın tamamıyla ilerlemiş form ve özelliği bakımından genç edebiyat olup sovyet sistemi yıllarında gelişmeye başlamıştır. Milli irtibatlar hususunda, daha doğrusu Kazakistan dahil olmak üzere orta asyanın milli bölgeleri olan muhtar cumhuriyetlere Sovyet hükümetinin devlet ideolojisi görüşü bakımından bu imparatorluk bir görüştü. Bu bölgede yaşayan halkın sovyet devri öncesi tarihi ataerkil devrine ait veya feodal-ataerkil devrine ait olup gelişmesinde geride kalan bölge olarak ve bundan doğan sonuçlarla birlikte söz konusu bölge tarihi tercihen zengin ve fakirler, sömürgecilerle zulüm altında bulunanlar arası

sınıf mücadelesi çerçevesinde öğrenilirdi. Halkın gerçi tarihini yaşatmak hususunda herhangi bir hevesler, maddi kültürel ve manevi özelliklerle değerliliği ön plana sürülerek sovyet hakikat olaylara zarar getiren «geçenlerele ilgilenme» olarak nitelendirilirdi, yazarlara da «milli özelliği» metheden «milletçiler» denilirdi. Bu gibi çok sert ve her kontrol altında bulunan parti ve fikir talimatlar üzerine kazak «jargı» hukuğu, bilhassa halkın oldukça zengin müræfeh hayat yaşıyanlar içinden çıkmış bi'lerin idare ettiği muhakemeler hakkında ancak belli bir ideoloji çerçevesinde ve olumsuz, «halka karşı» özellikleri ön plana alınarak yazılabilirdi. Tarihi konuda yazılmış milli edebiyatın üzerine konulmuş bu edebiyata ta bazen bilhassa eserlerde insanlar tüm bu kısıntılara rağmen bi ve muhakemelerin «halk» suretleri içerilebilirdi. Tabii ki bu suretlemeler üstünkörü, soluk bir şekilde çıkıyor ve gerçeğe uymıyordu, fakat bu da bir başarı sayılırdı. Sovyet devirde — 1917 ile 1990 yıllar arasında yayınlanmış edebi eserlerde bi'ler suretinin ve bi muhakemelerin tasvirinin özellikleri işte böyleydi.

XX. asrın 90.yılın başından itibaren Sovyetler Birliği yıkılıp Kazakistan devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra durum sert surette değişmiştir. Tarihi konuda edebiyat sanatın değişik janrları — romanı, hikaye, dram, manzume, nuvel ve tatbiki sanatın eserlerinde İstep bölgesinin tarihinde düzen ve hukukluğun «Altın asır»nı teşkil eden bi suretleri ile onların ve bi hakkaniyetin tasviri, tarihi hakikata uygun olan gerçi ve minasip bir timsale dönmeye başlamıştır. «Çok ciltliği»n işbu cildin içerdiği materyalleri bunu apaçık gösterir.

Cildin üçüncü bölümü kadının durumu, kazak göçmenlerin topluluğunda aile, nikah hakkında örf ve adet ile düzenleyici ve kaide ile hukuki materyalleri içerir. Bu kaideler çoğu halde her günkü tabii örf ile adete ve hareket tarzına dönebilmiş, onun için sosyal ilişkilerin diğer branşlarına ait olan normlarına göre bunlar daha çok eskiye bağlı muhafazakar olmuştur. Kazak halkının binlerce yıllar boyunca süren göçmen yaşam tarzı gibi bunları yenileme işleri de yavaş yürümüştür.

Kadının toplum ve ailede durumu ile statüsünde eninde sonunda hayatının yaşama tarzı ile dünya görüşü, geleneksel iş bölümü, hürriyete daha taraftar ve bağlı olan göçmen kazakların ailesinde ve aile dışında görevi ve sorumlulukları o kadınların insan nesillerin ve halkı kabile, nesil olarak bölünmeyi tercih eden toplulunun yeniden canlandırılması hususunda yansıtılırdı. Fikrimizi kısaca açıklamak gerekirse şöyle olur: mikrodünyası gibi kazak göçmenlerin makrodünyası da, yani bu dünyanın hususi maddi ve manevi tarihi ve kültürel gelişme düzeyi çoğu halde kadınların toplumdaki statüslü durumunu belirlerdi. Bitaraf gözlemciler, özellikle şarkiyatçı bilginler içinden olanlar Orta Asya türk halklarının birbirine yakın ve akraba olanların yaşamını, ahlak ve tarihini çok yıl boyunca kıyaslıyarak öğrenirken çok şeyi kaydetmiler. Örneğin Prof. V.V. Grigoryev'in fkrince kazak istep göçmenlerinin ailesinde kadın ve kızları daha çok serbest yaşıyor, onlar iktisadi işlere ve hayatın diğer işlerine aktif şekilde katılıyor. Onlar «istekte kadınlar için tespit edilmiş inziva»nın ne olduğunu bilmiyor. «Göçmenlerde (kazaklarda) her yerde ve her zaman kadınlar kendi durumunda komşu Asya halklarına göre emsalsiz olarak daha bağımsız ve onurluydu»-diye yazmış. Sonra V.V Grigoryev şöyle kaydediyor ki «kirgizki (kazaşka) edva li ne prevoshodyat vseh drugih aziatok v umeniyei valyat koşmı i vişivat zolotom — dele

uje ne pervih potrebnostey, a roskoşi» — «kırgız (kazak) kadınları keçe yapma işinde ve sadece ihtiyaçlı değil, muhteşem işlerin biri olan altınla nakış işlemekte diğer asyalı kadınlardan daha ileri gitmişlerdir»¹.

Örf ve adet hukuki normlara göre kızlar 12 yaşında senni rüşte gelir, oğullar 15 yaşında ergin olur. Burada şunu da hesaba almamız gerekir ki o asırlarda göçmen kazakların orta yaşama yaşı yaklaşık 40-45 yaştı. Oğullar, yukarıda gösterilmiş yaşa yeter yetmez gerekli olduğu halde askerlik hizmete alınırdı. Şöyle bir norm mevcuttu: «On bes jasta kız ulan, on uş jasta ul ulan» — «On beş yaşta kız er olur, on üç yaşta — oğlan». Göçmen kazaklar topluluğunda çok dağıtılmış efsane-masallar içinde eski türk kraliçeleri Tomiris (Masagetlerden) ve Zarina (Saklardan) hakkındaki masallerdi. Kazaklarda adı geçenler gibi kadınlara bağışlanmış bir talimatlı atasözü vardı: «Akıldi ayel el biler» — «Akıllı kadınlar devleti idare edebilir».

Kazak ailesinde kadın statüsü çok taraflıydı. Kadın tüm ahlak normlara riayet etmek zorundaydı ve riayet ederdi de. Aile ahlakının esas manası ailenin saklanması, kocasına ailedeki durumun daha daha sağlamlaştırılması, büyüklere, aile başının akraba ve yakınlarına saygı gösterilmesidir. Bununla beraber ocakta kadının rolünün büyük olduğu tanılırdı. Bu hususta ilk öncesi kocasına ihtimam göstermesi ve bu çok önemlidir. Bununla ilgili mevcut olan atasözleri örnek olarak alabiliriz: «Jaman erkekti jaksı ayel esikten basın torge suyreydi» — «Akıllı kadın fena erkeği bile göklere çıkarmak için her şeyi yapar»; «Ayel altın bastı kor ete alatın küş, baka bastı erkekti zor ete alatın küş» — «Kadın başı altın erkeği bile cefakeş eden kuvvet, kafası boştan altın başlı erkeği yapan kuvvet». Kadının görevi şöyle tasvir edilirdi: «Otbasının birliği, tınıştığı, urpak tazalığı» — «Ailede dirlik düzenlik, huzur ve nesil temizliği».

Kız, ailede kendi üzerinde anababa hükmü kuvvetli olmasına rağmen gelecekte kızı ile ayrılacağını ifade etmiyen nüansı hiç bir şekilde bilinmiyen hürriyet havada terbiyelenirdi. Karşı gelinmez İstep kanunu uyarınca kız en az yedi kuşakta akrabalık irtibatı olmıyan diğer nesilin veya bir nesilin başka dalından olan erkekle evlenmeliydi. Bu kaide anababanın vazifesini gösteren normda ifade edilmiştir: «Kızdı kyaga, uldı uyaga kondıru» - «Kızı uzağa vermek, oğluna gelini yakından almak». Anababaların isteği üzerine bazen de göçmen topluluğu olan nesil toplumun talebine göre kız daha erken istenmiş olabilir, bazen de diğer topluluğa hizmet etmeye verilebilir. Bunun birkaç nedeni var: akrabalık temasları kurmak için; arası açık olup birbirine düşman olan tarafları barıştırmak üzere; hükümdarların haremine alınmış olmasıdır. Hukuki bakımdan bu adetin de talimatı vardı: «Sudın tubin şım bekitedi, daudın tubin kız bekitedi» — «Su dibin çimen kuvvetlendirir, ihtilaf sonucun kız sağlamlaştırır».

Aile kanunların örf ve adet hukuğuna bağlı materyaller kazak toplumunda kanunen hükmü olan ve geniş dağıtılmış bir kaide hakkında bilgileri içerir. Bu kaideye «amangerlik» denilir ve normda kısaca şöyle ifade edilir: «Agası olse jenge miras» — «Agabey ölürse yenge miras». Bunun açıklanması genişçe anlatılır. Kocasını veya nişanlısını ölürse karısı yada istenilmiş kızı erkeğin büyük ailesine ait sayıldığı için onun akrabası ile evlenmelidir. Hak iddia edenlerin sırası var ve ona riayet edilmelidir: onun

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. Алматы. 1998 жылы «Хант» баспасынан жарық көрген қайта басылымынан алынды. 45-бет.

kardeřiyle (küçük yada büyük), torunu veya torun çocuęu, bunlar yoksa — onun babası tarafından akrabasıyla evlenir. Bu durumda dul kadının veya istenilmiş kızın razı olması gerekli deęildi. Fakat aynı zaman bunların zorunlu hükmü olmıyan hisse irtibatlarına dikkat edilecekti.

İstep bölgelerinde kazakların ailelik örf ve edet hukuęu müstesna olarak layikti, sivildi. Bu hukuęu dini (muslüman) kaide ve adetleri hiç etkilemezdi, yada çok az etkilerdi. Bu tesirin sonuçları belli bir derecede sadece han ile sultanların saraylarında ve bunlarla sıkı irtibatta bulunan genellikle yerleşik hayat geçen asılzadelerde gözüküyordu. Edebiyattan bilindięi gibi bu hususları kazak göçmenleri hoşla gelmiyecek bir tarzda ve hafifçe gülümsiyerek karşılamışlar. Bu durum XIX asırın ortasına kadar saklanmıştır.

Rusça yazılı materyallerde tasvir edilmiş olan kazak kadının ailede ve aile dışı hayatının çeşitli tarafları, onların anababa evinde ve kocasının hanedan çevresinde toplumarası ile nesillerarası temaslarda tuttuęu yeri ile oynadıęı rolü hakkında süje betimlemeler, seviye ve dereceye göre, yazarların gözlem gücüyle içten inanma bakımından çok farklıdır. Bu edebiyat kaynakları incelenirken yukarıdaki hususlara büyük önem verilmelidir.

*S.ZİMANOV,
KC İlimler Akademisi üyesi*

The foreword

«The Kazakh justice» was always understood as the biy courts, and in fact was an embodiment of justice, truly a symbol of justice. It was frequently called «the justice of biys» and was sung and praised to the skies by people and became a cultural value and moral orientation of people. On all stages of the statehood of the nomadic society of Kazakhs, it became not only a historical legend, but also was partly a reality in the XIX and the beginning of XX centuries.

The secret of durability of biy justice was, that, first, it originated in a natural history of people and in the ideology expressed universal dreams and aspirations of community. Second, despite of epoch and shocks the nomadic society of the Kazakhs being the native land of biy justice, it was kept in the main prior to the beginning of a century of civilization. People and the population of Kazakhstan on a boundary of XIX and XX centuries still lived dreaming about biy justice, and their intelligent representatives — public figures did not leave its models; worthy for introduction into the state system.

Pages and narrations from the Kazakh historical fiction, concerning to «the Kazakh justice» — biy courts have been entered into the present volume «Kazakhtyng ata zangdary» — «The Ancient world of the Kazakh law». As a rule, writers and poets resorted to an image of biys and biy justice as samples of the verdict based on justice in their works. There in the different disputed situations played during a medieval epoch, was necessary a force of moral norm — principle of justice in their sanction, and authors resorted to authorities of biys and biy justice frequently. However, it was drawn and shown differently at various times, in many respects depending on character, inquiries and requirements that were showed from the party of a ruling imperious top of a society and the state.

The national fiction is young in full forms, formats in Kazakhstan, and has received development within the Soviet system. The state ideology of the Soviet authority in the field of national relations exactly in relation to the Central Asian national regions — to autonomous republics including Kazakhstan was proimperial. PreSoviet history of people of this region appeared patriarchal or patriarchal — feudal, backward with consequences following from here. It was studied mainly in a context of class struggle between rich and poor, between exploiters — oppressing and maintained oppressed. Any attempt to make a real history of people with accent on separate values in material — cultural and spiritual were considered

as «hobby for the past» to the detriment of the phenomena of the Soviet justice, also were frequently estimated, as eulogy «national — especial» with a postscript of «nationalism» to authors. To speak and write about the Kazakh law «jarghi», especially about the courts headed by biys, come from the environment of rich, prosperous layers of the population was possible only in the certain ideological frameworks with showing negative, «antinational» in them at such ideological and party establishment, rigid and under inspection. At all these restrictions imposed on national fiction on historical subjects, nevertheless, however, it was possible to squeeze in them «national» images especially. Biys and biy courts there was necessity of a saturation of a narration by a picture of victory of the truth and justice in populous attitudes. All this, certainly, was dimly, fluently and inadequately to that which was in practice. In addition, such was considered as achievement. Features of images and descriptions of biy courts are those in the fiction published during Soviet time — from 1917 to 1990.

Position has abruptly changed after disintegration of the USSR and getting the state independence by Kazakhstan - from the beginning of 90th years of XX century. In fiction of a different genre on historical subjects — novels, stories, dramatic art, poems, short stories and in works of an applied art images and descriptions of biys and biy justice. It was made in the «Golden Age» of the order and legality in the history of Steppe territory. It began to find the real and adequate embodiment corresponding to the historical truth. It is evidently submitted in the materials included into the present volume.

Third part of volume make common-regular and norm-legal materials about position of the woman, family and marriage in the society of Kazakh nomads. These norms in the most cases become common — behavioral, natural, therefore, more conservative, than the norms, concerning to other spheres of public relations. Their updating passed extremely slowly and lasted for a millennium, showing the nomadic way of life of the population of Kazakhs.

Images of a life, anyhow, were reflected in position and the status of the woman and world perception, traditional division of labour, duties and the responsibility in family and outside of family. Kazakh nomads were more devoted to freedom, their representation about reproduction of mankind and the community which have kept clan-tribal division of the population. If to speak shortly, both the microcosm and macrocosm of the Kazakh nomads, i.e. their spiritual history and levels of cultural development, especially in many respects determined status position of the woman in a society. Many impartial observers, especially from the environment of scientific orientalists carrying out comparative studying of life, customs and histories of close and related Turkic peoples of Central Asia during many years. For example, professor Grigorjev V.V. marked that the wife and the daughter of nomads are more free, actively participate in facilities and in other spheres of life in the Kazakh steppe. They do not know «solitary life in the Steppe established for women», and that «The position of women at nomads (Kazakhs) was always more independent and honorable than at neighboring people of Asia «Further he marked, that «Kirghiz (Kazakh) women hardly probable do not surpass all other Asian women in skill to

drag a large piece of felt and embroider with gold, the matter is not in the first needs but in luxury»¹.

Under the common-law rights, the girl becomes an adult in 12 years, and young men — in 15 years. It is necessary to outline that middle age of the Kazakh nomads were about 40—45 years at those centuries. Almost from the specified age they can enter numbers of soldiers if it was necessary. There was a norm: «on bes jasta kyz oulan, on ush jasta oul oulan» — «The girl becomes the soldier at her fifteenth, and the young man — in his thirteens». In a society of the Kazakh nomads the legend about tsarinas of the ancient Turks Tomiris (from Massagets) and Sarin (from Sacks) had distribution. About those and similar women Kazakhs had a saying: «Akhyldy aiel el biler» — «A Clever woman can rule the country».

The status of the woman in the Kazakh family was multiplanned. She has been obliged to observe, and observed all norms of ethics leading to preservation of family and strengthening the position of the husband in it and the valid attitude to the grown-ups and relatives of the head of the family. At the same time, the special role of the woman in the family was admitted specifically. The following saying can be as an example: «Jaman erkeky jakhsy aiel esikten basyn torge suireidy»; «A clever woman does all the best to ennoble even the defective husband»; «Aiel altyn basty khor ete alatyn kush, bakha basty zor ete alatyn kush»; «A woman is the force, capable to transform into the fool even the clever husband, and on the contrary the fool one into the clever one». She had the duty: «Otbasynyng birligi, tirligi, tynyshtyghy, Ourpakh tazalyghy»; «Maintenance of the harmony, peace and education of children in the family».

The girl in family was brought up, despite of force of parental authority above her, more freely with a shade of not expressed parental feeling of the future separation from her. Under the immutable steppe Law, she should leave in marriage for the man from other clan or from other tribe, which does not have to related connection not less in seven generations. It was expressed in the norm establishing a duty of parents: «Kyzdy kiagha, ouldy ouagha khondyru»; «To find a husband for a daughter from the farthest place and a wife for a son from the nearest place». At will of parents, on occasions and at will of a nomadic community - patrimonial collective, the girl could be promised in marriage, and is quite often given as a servant to other community on different circumstances: for an establishment of related connections, as a token of reconciliation with the conflicting parties, in a harem of masters. In legal customs, there was an establishment: «Sudyng tybin shym bekitedy, daudyng tybin kuz bekitedy»; «Turf can block water, a girl can dispute the conflict».

In materials about a family common law of Kazakhs contains data on one rule distributed in the Kazakh society, valid, under the name «amangerlik» — «amangerstvo». It is expressed in brief norm: «Agasy olse jenge muras»; «If the senior brother dies the daughter — in-law will be inherited by the younger brother». This rule was always interpreted widely. The essence of this common — legal establishment

---

¹ Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871. Переиздано: Алматы: Хант, 1998. Цитируется по переизданию. С. 45.

was, that after death of the husband or the groom his wife or a bride, considered as belonging of the big family of the man, should marry his relative, observing, the following sequence of applicants for her : to his brother (younger or senior), the grandson or even the great-grandson, in their absence - for the person on his father's relatives. At these cases, the open consent of the widow or bride was not required. But at the same time their sensual relation was considered though which does not have a binding force.

The Kazakh family common law in Steppe territory was especially secular, civil. The religious (Muslim) rules and ceremonies influencing it was extremely minimal. It affected only at courtyard of khans and sultans in the certain measure and in the environment closely connected with them in settled large steppe nobility. However as sources told it only caused a smile and was not accepted in the Kazakh nomads. Such position was kept up to the middle of XIX century.

Descriptions of the various sides of the Kazakh woman in and outside of family, about her place and role in the parental house and in the environment of the dynasty of the husband, in the intercommunal and interpatrimonial relations, depicted in Russian written materials sharply differ on a level and degree, on observation of their authors. It should be taken into account during the analysis of these sources.

Academician of the NAS of the RK
ZIMANOV S.Z.

1-бөлім

ТАРИХИ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ
ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ӘДІЛСОТЫ
МЕН БИЛЕР ОБРАЗЫ

Часть 1

ОБРАЗЫ БИЕВ-СУДЕЙ И ПРАВОСУДИЯ
В КАЗАХИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Тарихи көркем әдебиеттегі қазақ елінің әділсоты мен билер образы

Қазақ әдебиеті творчестволық қызметтің дербес саласы ретінде негізінен Ресейде Кеңес өкіметі жылдарында, яғни коммунистік идеология үстемдік құрған кезде дамыды. Бұл идеологияның ерекшелігі оның мемлекеттік, яғни үстемділігі бар, өктемдігі бар идеология болғандығында. Кеңестік, партиялық шындықты жазу және мадақтау бүкіл саяси аппарат пен қаржы материалды құралдар тарапынан қолдау тауып отырды. Үстемдік еткен «таптық көзқарас» барлық әдеби шығармалардан көрініс тапты. Яғни өткен өмірді сипаттаған кезде ондағы қоғамның бір тобының екінші тобына қанаушы байлар мен қанаушы — кедейлердің арасындағы мәңгілік қарама-қарсылығын көрсету мақсаты қойылғандығын білдіреді. Сонымен қатар, бұл күресте жоғарылық «төменгі таптың» өкілдері жағында болуы тиіс еді. Бұл әрі ереже, әрі ресми қағида да болды. Одан бас тарту ресми құрылымдардың саясатын ескермеу ретінде бағаланды да, мемлекеттік және жеке сипаттағы авторды қылмыстық қудалауға дейін соқтырды.

Нақты жағдай келесідей еді: а) ұлттық республикалардағы Кеңестік мемлекеттің және оның органдарының ұлттық мәселедегі саясатын анықтаған ресми идеология революция (1917 жылғы большевиктік революция) алдындағы тарихты таптық күрес тұрғысынан, яғни өткен заманның барлық қоғамдық және саяси қайраткерлерге теріс көзқарас тұрғысынан, қарастыруды міндеттеді. Билер, олар жүргізген тәуелсіз әділсот олардың қазақ қоғамындағы рөлі қанаушылық жүйенің институттары болып, яғни халыққа қарсы болып есептелді; ә) идеологияға айналған тарихи тұжырымдамаға сәйкес Орталық Азия халықтары ХХ ғасырдың басына дейін патриархалды-феодалдық қатынастар сатысында, кейін қалушылық пен далалық жағдайда өмір сүрді, озық ойлылық пен шынайы демократиялық қоғамдық-саяси идеалдар мен институттар болған жоқ деген пікір үстем болды. Дегенмен де тарихи зерттеулер мен жұмыстарға ешкім тура тыйым салған жоқ.

50 жылдардың ортасынан бастап (Сталин қайтыс болғаннан кейін) Республикадағы творчестволық қызмет бостандығы, әсіресе әдеби шығармашылық саласында кеңейе түсті. Жазушы қауым арасында жылдар бойы сақталып, шаң баса бастаған ойлар мен фрагменттер жарияланған шығармалардан көріне бастады. Дәл осы ойлар мен фрагменттер **«Қазақтың ата заңдары»** атты еңбектің екінші томының, екінші бөлімінен көрініс тапты.

КСРО-ның мемлекеттік идеологиясында болған идеялар ол ыдырап кеткеннен кейін де тұтастай қазақтың әдеби шығармасынан, дәлірек айтсақ, «көне